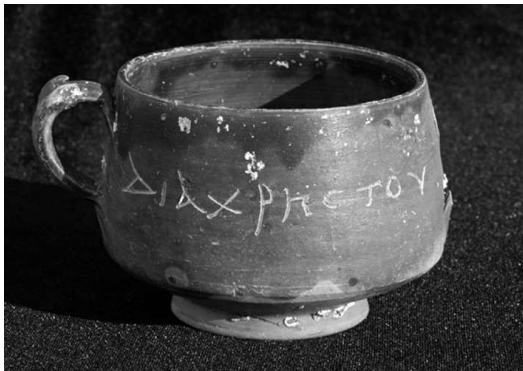

Németh György

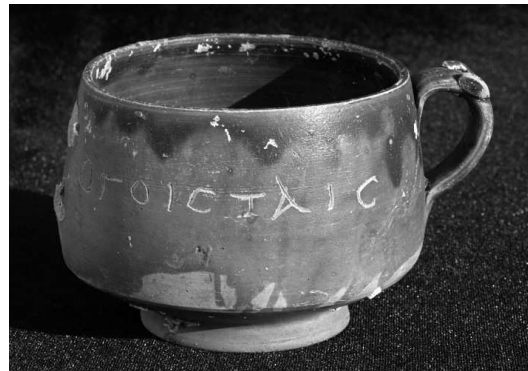
JÉZUS VAGY KENET?

A csésze

2008-ban a *Franck Goddio* által vezetett alexandriai víz alatti ásatás során előkerült egy egyfülű agyagcsésze, amelyre az égetés után különös feliratot karcoltak: ΔΙΑΧΡΗΣΤΟΥ ΟΓΟΙΣΤΑΙΣ.¹ A csészét és feliratát a mai napig nem publikálták, de szakmai internetes fórumokon azonnal parázs vita robbant ki a szöveg értelmezéséről.²

1. kép. A csésze a ΔΙΑΧΡΗΣΤΟΥ felirattal.
Készítette *Christoph Gerigk*.

2. kép. A csésze a ΟΓΟΙΣΤΑΙΣ felirattal.
Készítette *Christoph Gerigk*.

David Fabre, az IEASM kutatója elküldte számomra közlés alatt álló tanulmányát, a leletkörülményeket az ő írásából ismertem meg.³ A C1_3557 leltári számú csészét az alexandriai Nagy Kikötő, a Portus Magnus feltárása során a mai Corniche közelében, az Antirhodos szigete felé elnyúló félsziget lábánál, a ma már tenger alá süllyedt egykori partvonalon találták meg. Ez a kikötő és a királyi negyed, a basileia közti határvonal, az egykori város sűrűn lakott övezete. A csésze a Kr. e. 1. században és a Kr. u. 1. század elején készült pergamoni kerámiával mutat feltűnő hasonlóságot, így feltételezhető, hogy Nyugat-Kisázsiaiban készült. A csészét egy jól datálható, Kr. u. 1. századi, a század első felére tehető rétegben találták meg. Ebben a rétegben a kerámia-tárgyakon semmiféle tengeri lerakódás nem található, ezért néz ki a csésze szinte újnak.

¹ Az ásatást az Institut Européen d'Archéologie Sous-Marine (IEASM) kutatási programjának keretében folytatták. A tanulmány az OTKA K 81332 (Párhuzamos kutatások az antik mágia köréből: az átoktáblák és a varázsgemmák) projekt támogatásával készült.

² A vitát összefoglaló legfontosabb honlapok *Tom Elliott* 2008; *Hatto H. Smith* 2008; *Wieland Willker* 2008.

³ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani *David Fabre*-nak baráti segítségéért. A felirat értelmezésében azonban álláspontunk eltér egymástól. Vö. *David Fabre* 2013.

A felirat értelmezései

Az értelmezések sorában az első és nyelvtanilag legmeggyőzőbb *Angelos Chaniotis* princetoni professzoré.⁴ Szerinte három szóból áll a felirat: ΔΙΑ ΧΡΗΣΤΟΥ ΟΓΟΙΣΤΑΙΣ. „Chrétos által az Ogoistéseknek”. A nehézség abból adódik, hogy nem tudjuk, kik lehetnek az Ogoistések, mivel a szó máshonnan nem ismert.

Klaus Hallof, az *Inscriptiones Graecae* főszerkesztője úgy gondolja, hogy a felirat Krisztusra és egy Zeus Osogó vagy Zeus Ogóa nevű kariai istenre vonatkozik, vagyis egy általunk ismeretlen szekta egyszerre tisztelte volna Krisztust és Osogót. Osogót mindössze négy forrás említi az ókorból. Az egyik *Strabón* műve: „A mylasaiaknak két Zeus-szentélyük van, az Osogóának nevezett és a labraundai, az első a városban, a második pedig Labraunda falujában...”⁵ A másik *Pausanias* beszámolója: „A régi mondák is említik, hogy olykor tengeri hullámok tűnnek fel a (mantineiai Poseidón Hippios) szentélyben. Hasonló történetet mesélnek az athéniai is az Akropolist elárasztó tengeri hullámról, és a kariai Mylasa lakói is tudnak egy ilyen történetet annak az istennek a templomáról, akit ők Osogóának neveznek”.⁶ Osogó alakban két Kr. e. 3. századi milétosi feliraton is szerepel, amelyek egy Milétos és Mylasa közt fennálló isopoliteia-szerződésre vonatkoznak.⁷

Ennek az értelmezésnek az a gyenge pontja, amint erre *David Fabre* is felhívja a figyelmet, hogy az Ogoistais nehezen vezethető le az eredeti Osogó alakból, az Ogóa második ó-ja pedig ómega, nem pedig omikron, mint a csészén. Azt amúgy is nehéz belátni, hogy egy lokális kariai istenséget miért tisztelnének az első századi Alexandriában, és miért Jézussal együtt? Az Osogó-tisztelet más emléke eddig ugyanis még nem került elő Alexandriából.

A legelterjedtebb álláspontot *André Bernand*, az egyiptomi görög feliratok neves kiadója fogalmazta meg.⁸ Szerinte a *goistais* egyszerűen a *goétes* hibás írásmódja. Az ióta ekkor gyakran állt már az éta helyett (ez az ún. itacizmus), az „ai” diftongus pedig gyakran monoftongizálódott e-vé, és olykor az epszilon helyett is „ai”-t írtak. A *goétes* a *goés*, varázsló egy variánsa lenne, igaz, ez a szóalak máshonnan nem ismert hapax legomenon. A *goés* varázslatai során kiáltozott és ráolvasásokat alkalmazott. Erre utal *Platón* is a *Törvényekben*: „Akik pedig odáig süllyednek, hogy azonfelül, hogy nem hisznek istenekben, vagy gondatlanok, vagy kérések számára hozzáférhetőkné tartják őket, az embereket megvetik és a tömeget félrevezetik, azt híresztelve, hogy ők a holtak lelkeit fel tudják idézni, és az isteneket áldozatokkal, könyörgésekkel és varázsestésekkel elbűvölve (*goéteuontes*) ki tudják engesztelni; s így magánembereket, egész családokat, sőt államokat nem ártatlanul hitvány pénz kedvéért fenekestül felforgatni”.⁹ A felirat fordítása *André Bernand* szerint így hangzana: „A varázsló Chrétos által”. Az itacizmus lehetővé teszi, hogy Chrétos helyett Christost olvassunk, vagyis egy olyan varázsló tevékenységének emléke a csé-

⁴ Az értelmezésre hivatkoznak a felsorolt honlapok, valamint *David Fabre* 2013. Chaniotis hozzám írt levelében is ezt az értelmezést tartja legvalószínűbbnek: „2008 hat man mir ein Photo geschickt, und ich habe sofort gesagt, das Dia Chrestou die Präposition dia gefolgt von einem Personennamen ist (»durch Chrestos« oder »geschickt von Chrestos«). Was danach kommt, weiß ich nicht, aber prima vista scheint mir OGOISTAIS ein Dativ Plural zu sein (durch Chrestos an die Ogoistai).”

⁵ *Strabón* 14, 659.

⁶ *Pausanias* 8, 10, 4.

⁷ A feliratokat Kr. e. 209/208-ra datálják. *Hatto H. Schmitt* 1969: 539. „ὅπως δὲ τὰ ἐψηφισμένα ὑπὸ τοῦ δήμου τίμα μνημονεύηται εἰς τὸν αἰὲ χρόνον, ἀναγράφαι τότε τὸ ψήφισμα ἐ[ν] τοῖς ἱεροῖς τῷ τε τοῦ Διὸς τοῦ Ὀσογῶ καὶ τοῦ Διὸς τοῦ Λαβραῦνδου.”

⁸ *Wieland Willker* 2013.

⁹ *Platón* 2008: 909.

sze, aki varázslatait Krisztus nevével akarta hitelesíteni.¹⁰ A csészével történő jövődömondást *lekanomanteiának* hívták, és a fáraókori Egyiptomtól a görög mágikus papiruszokig sok forrás tanúsítja a módszer virágzását.¹¹ De vajon tekintették-e Krisztust valaha is varázslónak, és nevét felhasználták-e varázslások során?

Jézus a mágiában

Jézust és tanítványait a kortársak gyakran tekintették varázslónak. A farizeusok, látva Jézus gyógyításait és az ördögösök démonoktól való megtisztítását, azt terjesztették: „A gonosz lelkek fejedelmének segítségével úzi ki a gonosz lelkeket.”¹² Egy *Kelsos* nevű pogány szerzővel vitatkozva *Órigenés*, az egyházatya idézi annak állításait: „A keresztények, úgy tűnik, erejüket onnan nyerik, hogy bizonyos démonokat ráolvasással idéznek meg”. „Látszólagos csodatetteit Jézus csupán mágiával vihette véghez, s mivel látta előre, hogy ugyanezen ismereteket mások is elsajátíthatják, és akkor majd véghezvihatik ugyanazokat a dolgokat is, s dicsekedhetnek, hogy Isten erejével cselekedtek: ezért mindenki ilyet kirekesztett gyülekezetéből.”¹³

Az újszövetségi Apostolok cselekedetei leírja, hogy Simon mágus pénzért akarta megvásárolni az apostolok csodáinak titkát: „Élt a városban egy Simon nevű férfi, aki varázsló (magos) volt, és azzal ámította Szamaria népét, hogy fontos személynek adta ki magát. A népnek aprajánagyja hallgatott rá. »Ő az Isten ereje, melyet nagynak neveznek!« – mondták. Csüggttek rajta, mert már jó ideje ámította őket mesterkedéseivel. De amikor hittek Fülöpnek, aki Isten országáról és Jézus Krisztus nevééről beszélt nekik, megkeresztelkedtek, férfiak és nők egyaránt. Amikor Simon látta, hogy az apostolok kézzel a Szentlelket, pénzt ajánlott fel nekik: »Adjatok nekem is olyan hatalmat – mondta –, hogy akire csak ráteszem a kezem, megkapja a Szentlelket«.”¹⁴

A pogány mágusok is felhasználták varázslataik során Krisztus nevét. A *Preisendanz* kiadásában 3. sorszámú mágikus papirusz 420. sorában olvassuk koptul Jézus nevét a varázsigék sorában, a Gyehenna (Geinna) társaságában.¹⁵ A varázslat töredékes, nem tudjuk, pontosan mi volt a célja. A 4. számú papirusz 1233. sorában megint csak kopt nyelven tűnik fel Jézus neve. A kopt

¹⁰ A Chrēstos alak már közvetlenül Jézus halála után felbukkant, amint erre *Tertullianus* utal az *Adversus nationes*-ben, 1, 3, 8: „Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur. Etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur...” A problémát tárgyalja *Friedrich Blass* 1895: 466–470.; *Mark J. Edwards* 1991: 232–233. *Mark J. Edwards* szerint inkább a pogányokra volt jellemző, hogy Chrēstosnak írták Krisztus nevét. Ugyanerről újabban *Orsolina Montevicchi* 1999: 155.

¹¹ *Karl Preisendanz* kiadásában a 3. (Kr. u. 300 körül) és 4. papirusz (Kr. u. 300–400) használja a *lekanomanteiát*, igaz, Krisztus nevének említése nélkül. Csakhogy ugyanezek a papiruszokon, igaz, más helyen, megtaláljuk Jézus nevét. *Karl Preisendanz* 1973: 44., 78.

¹² Máté 8, 34.; Biblia 1976, 1105. Hasonló vádat fogalmaznak meg a farizeusok Máté 12, 24. szakaszában; Biblia 1976: 1108.: „Belzebulnak, a gonosz lelkek fejedelmének nevében úzi ki a gonosz lelkeket”. Ugyanígy Márk 3, 22.; Lukács 11, 15. János Evangéliumában többször vádolják azzal Jézust, hogy az ördög szállta meg: 7, 20.; 8, 48.; 8, 52.; 10, 20. Maga Jézus is figyelmeztet rá Máté Evangéliumának 24. szakaszának 24. versében, hogy „álpróféták és álkrisztusok fognak fellépni és nagy jeleket és csodákat visznek végbe, hogy megtévesszék, ha lehet, még a választottakat is”.

¹³ *Órigenés* 2008: 1., 6.

¹⁴ Biblia 1976: 1251–1252.

¹⁵ *Karl Preisendanz* 1973: 50.

szavakat csupa kiskapitálissal írtam át: „Kiváló varázslat démonűzésre. Ima, amit a (megszállott) feje fölött kell mondani. Tégy elébe olajágakat, és beszélj a háta mögött állva: ÜDVÖZLÉGY ÁBRAHÁM ISTENE, ÜDVÖZLÉGY IZSÁK ISTENE, ÜDVÖZLÉGY JÁKOB ISTENE, JÉZUS CHRÉSTOS, SZENTLÉLEK, AZ ATYA FIA, AKI A HÉT ALATT VAN ÉS AKI A HÉT BEN VAN. HOZD IAÓ SABAÓTHOT, LEGYEN ERŐTÖK, MÍG CSAK XY-TÓL ELŰZITEK EZT A TISZTÁTALAN DÉMONT, A SÁTÁNT!”¹⁶ Jézus Máté Evangéliumának 8. szakaszában többször is kiűzött démonokat megszállott ördögösökből.¹⁷ A papiruszon olvasható varázslat talán ennek emlékét őrzi.

A 12. varázspapirusz álomkéréshez használja Jézus nevét varázsigeként: „Álomkérés, amelyet az Arktos felé mondasz. Végy tiszta (edényből) bal kezre olajat, olvasd rá a szavakat, aztán kend be magad, és menj aludni keleti irányba fordítva a fejed: Jézus ANOYI (Anubis?)...”¹⁸ A 13. számú papirusz a kötelekektől való megszabadulás varázslatát tartalmazza: „Kötelekektől való megszabadulás: mondd: »Hallgass meg, Chrétos, amikor megkínóznak engem, segíts a szükségben, (te, aki) könyörületes (vagy) az erőszak óráiban, nagyhatalmú a világban, aki megteremtetted a Szükséget, a Bosszút és a Kínt«”.¹⁹

Az ólomlemezre írt átoktáblákon is felbukkan Jézus neve. Egy megarai átoktáblán nem teljesen biztos a töredékes név kiegészítése: „testét, lelkét, szellemét, tudatát, észlelését, érzékelését, életét, szívét hekatéi héber igékkel kössétek meg esküvel [Iés]ous Gé Hekaté [Iés]ous”.²⁰

Egy kocsiversenyzők és lovaik ellen megfogalmazott 3. századi karthágói átoktáblán talán Jézus szerepel Isu alakban, amit magyarázhat az itacizmus: „Ennek a napnak az istenére, Aóbaóthra tett esküvel kényszerítelek téged, amelyen esküvel kényszerítelek. Isura, az istenre tett esküvel kényszerítelek, akinek hatalma van azon az órán, amelyen esküvel kényszerítelek. A mennybolton uralkodó istenre, Iaó iboéa-ra tett esküvel kényszerítelek téged”.²¹ Míg ez a két eset bizonytalan, egy új lelet, egy római átoktábla teljes bizonyossággal Krisztust említi: „*rogamus cras deas vestras et Cristum nostrum*”, vagyis „kérjük holnap a ti istennőiteket és a mi Krisztusunkat”.²² A „mi Krisztusunk” megfogalmazás keresztény szerzőt sejtet, de az a tény, hogy a sötét mágiában felhasználja Krisztus mellett az említett istennőket, vagyis a forrásnimfákat is, kevésbé vall hívő keresztényre. Ugyanezen a lelőhelyen, a római Anna Perenna forrásban találtak négy ólomkapszulát, amelyeken – rövidített formában, mint IXN – a názáreti Jézus Krisztus neve szerepel. A kapszulák átoktáblákat és varázsbabákat tartalmaztak.²³

A legtöbb idézett varázslat megfogalmazásából egyértelmű, hogy a varázslók pogányok voltak, Jézust csak egyfajta nagyhatalmú démonnak tekintették sok más egyéb démonnév mellett. Ilyen démonok lehettek egyiptomi istenek (Séth, Osiris), az Ószövetség alakjai (Ábrahám, Mózes, Gabriél, Michaél) vagy akár mezopotámiai istenalakok (Ereskigal).²⁴ A korai keresztényektől sem volt idegen a mágia használata, de ők Jézus Krisztus nevét többnyire amulettekre írták. Egyelőre párhuzam nélkül áll az a 6. századi átok, amit egy keresztény Jézust segítségül hívva fogalmazott meg. A varázslat keresztény jellegét az is bizonyítja, hogy három kereszttel kezdő-

¹⁶ Karl Preisendanz 1973: 115.

¹⁷ Biblia 1976: 1104–1105.

¹⁸ Karl Preisendanz 1974: 71.

¹⁹ Karl Preisendanz 1974: 102. Karl Preisendanz szükségtelenül javítja az eredeti Chrétost Christosra, vö. Mark J. Edwards 1991: 232.

²⁰ Auguste Audollent 1904: 41.

²¹ Auguste Audollent 1904: 242.

²² Rosanna Friggeri – Maria Grazia Granino Cecere – Gian Luca Gregori 2012: 629.

²³ Rosanna Friggeri – Maria Grazia Granino Cecere – Gian Luca Gregori 2012: 619.

²⁴ Németh György 2012: 81–83.

dik: „+++ Szent az Isten, Gabriél, Michaél, tegyetek kedvemre! Nagy úr Isten, sújtsd le Philadelphét! És gyermekeit is vele együtt! Úr, Úr, Úr, Isten, Isten, sújtsd vele együtt! Jézus Krisztus, irgalmaz rajtam és hallgass meg, Uram!”²⁵

Mindez azt bizonyítja, hogy a pogányok közt is ismertek voltak Jézus csodatettei, és ezekben bízva alkalmazták nevét sötét és védő varázslatokban. Azt azonban, amit *Kelsos*, vagy nyomán *Morton Smith* állít, hogy Jézus valóban mágus volt, és csak a tanítványai terjesztették el róla, hogy ő a megváltó, egyáltalán nem.²⁶

A csésze felirata – egy lehetséges értelmezés

Az első kérdés az, hogy a felirat valójában hány szóból áll. Az edény egyik felén ezt olvassuk: ΔΙΑΧΡΗΣΤΟΥ. A másikon pedig ezt: ΟΓΟΙΣΤΑΙΣ. A görög feliratok ekkoriban még nem feltétlenül alkalmazták a szavak között szóközt, ezért csak abban lehetünk biztosak, hogy a két különálló betűcsoport utolsó betűi szóvégeket jelölnek. Ha a korban jellemző itacizmussal, vagyis az éta „i” ejtésével számolunk, a felirat készítője gondolhatott erre a szóra is: διαχριστος, vagyis diachristos, ami azt jelenti, hogy megkent, kenőcs, kenet. Maga Krisztus neve is e szó tövéből vezethető le. A szó az antik orvosi irodalomban 44 esetben fordul elő, különösen *Galénos*, *Oribasios*, *Aëtios Amideni*, *Paolos Medicus* és *Dioskoridés* műveiben. A receptek főként ajakír készítésénél használják a kifejezést.

Az ΟΓΟΙΣΤΑΙΣ első O-ja ebben az esetben lehetne az oinos, vagyis bor rövidítése, mivel a bor az antik gyógyszerek egyik legnépszerűbb alapanyaga, amit receptekben szoktak rövidíteni. *Mika Kajava* mutatott rá először, hogy a ΓΟΙΣΤ betűcsoport többször előfordul *Aëtios Amideni* receptjeiben, de tévesen úgy értelmezte, hogy a ΓΟ jelentése grammata hosa, vagyis „nagyjából”, az utána álló ICT viszont egy szám, nevezetesen a 16.²⁷ Az ióta számértéke valóban tíz, a hatot viszont az ókor korábbi szakaszaiban a nagyjából F alakú digamma jelentette. Ennek a betűnek a hangértéke „w” volt, aminek a használata kiszorult a hellénisztikus és római korra. Ekkor kezdték helyette használni az ún. stigmát, amit vagy egy meghosszabbított felső szárú C-vel, vagy a CT jelkombinációval jeleztek.

Míg *Kajava* javaslatában a kenet, a bort rövidítő O(inos) és az ICT értelmezése meggyőző, a ΓΟ szótagé egyáltalán nem az. Ha megnézzük *Aëtios Amideni* receptjeit, például amit maga *Kajava* is idézett, azonnal rájövünk a megoldásra.²⁸

²⁵ Robert W. Daniel – Franco Maltomini 1992: 53.

²⁶ Hatto H. Smith 1978: 140–147. A kereszténység kialakulásának időszakát vizsgálja hasonló szempontból, de eltérő eredményre jutva Hans Dieter Betz 1994: 10–15.

²⁷ Az értelmezéshez az első ötletet *Mika Kajava* bejegyzése adta *Wieland Wilker* 1998. szeptember 19-i oldalán: „Diachriston »ointment« (and similar) is found in medical texts and recipes (at least from Dioskorides), but it is also well attested in later sources, e.g., in Aëtius’ (compilations of) medical writings. Incidentally, I note that among his innumerable recipes (and abbreviations as well as expressions of »recipe language«) one frequently finds »gost./goist.«, e.g., »elaiou kalou goist. etoi oug. is«, »asprou goist.«, etc., but this may not be relevant for the present case. O might stand for O(INOU). »gost./goist.« – this is an abbreviation for »grammata hosa...«, i.e. »ca. X grams«. Thus, ELAIU KALOU GOIST IS would mean »ca. 16 grams of good oil«.”

²⁸ *Aëtios Amideni* xvi 53. A műnek nincs megbízható modern kiadása, mivel az Oliveri-kiadás megszakad a VIII. könyvvel, *Aëtios Amideni* 1950. Ezért a régi kiadások könyv- és fejezetbeosztására szokás hivatkozni.

ἀλὸς κοινοῦ γοιστ ἦτοι οὐγ. ιστ. μέλιτος κοχλιάρια δ.
„Egyszerű sóból GOIST, avagy 16 uncia. Mézből 4 kanál.”

A GOIST nem más, mint GO 16, amiből a ΓO vagy Γ^O az uncia mértékegység görög nevének, az ogkiának az *Aëtios Amideni* által is gyakran használt rövidítése.²⁹

A betűsor vége AIC. Az eddigi logika alapján az „A” lehet egy újabb összetevő rövidítése, az IC pedig újra 16, amit ebben az esetben egy stigmaként használt C jelöl. A fordítás pedig, ha feltételezésünk helyes, így hangzana:

„Kenőcsé (az edény), bor 16 uncia, »a« 16 (?)”.

Igen nagy bátorság lenne akárcsak feltételezni is, hogy a hippokratési Corpus által ismert nem kevesebb mint 28 „a” betűvel kezdődő gyógyszerösszetevőből a felirat készítője melyikre gondolhatott.³⁰ Ezért csak példaként idézek egy tetanusz elleni receptet, amely szerint a kenőcshöz fehér borba kell abszintot (*artemisia absinthium*) és olajat keverni, ezzel kell a bőrt bekenni. Igaz, hatásosabb, ha még babérlevelet és tömjént is adnak hozzá.³¹

*
**

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy bár Krisztust és követőit kortársaik és közvetlen utókoruk többször megvádolták mágia használatával, a pogány és a keresztény mágiában is feltűnik Krisztus hol démonnévként, hol pedig keresztény Istenként, az alexandriai csésze e sorba nem illeszthető be. Egy kenet készítéséhez használhatták eszközként. 1 uncia ugyanis, ha a legelterjedtebb, és az orvosi receptekben is használt változatát nézzük, 27,288 gramm 16 uncia tehát 436,608 gramm ami 4,6 deciliternek felel meg. Ennél több a csészébe nem férhetett bele. De a csészét használhatták mérceként a 16 uncianyit összetevők kimérésére. A kenetet feltehetőleg gyógyításra, nem pedig varázslásra használták, és semmi köze nem volt sem a keresztényekhez, sem pedig Megváltójukhoz.

Források

Aëtius Amideni: Libri medicinales V–VIII. Ed. Oliveri, Alexander. Berlin 1950.

Audollent, Auguste: Defixionum tabellae. Paris 1904.

Biblia 1976: Ószövetségi és újszövetségi szentírás. Budapest.

Daniel, Robert W. – Maltomini, Franco: Supplementum Magicum II. Opladen 1992.

Elliott, Tom: A new (controversial) inscribed cup from Alexandria. *Current Epigraphy*. 09/17/2008.

<http://www.currentepigraphy.org/2008/09/17/a-new-controversial-inscribed-cup-from-alexandria/>, 2013. január 1.

²⁹ Példaként nézzünk egy oldalt: *Aëtius Amideni* 1950: 387.

³⁰ Felsorolja *Paul Potter* 1988: 355.

³¹ *Hippokratés* 1851: 52.

- Friggeri, Rosanna – Granino Cecere, Maria Grazia – Gregori, Gian Luca:* Terme di Diocleziano. La collezione epigrafica. Milano 2012.
- Hippokratés:* De affectionibus interioribus. In: *Oeuvres complètes d’Hippocrate*. 7. kötet. Littre, É., Párizs 1851.
- Órigenész:* Kelszosz ellen. Ford. *Somos Róbert*. Budapest 2008.
- Platón:* Törvények. Budapest 2008.
- Potter, Paul:* Hippocrates VI. Cambridge, Mass.–London 1988.
- Preisendanz, Karl:* Papyri Graecae Magicae I. Stuttgart 1973.
- Preisendanz, Karl:* Papyri Graecae Magicae II. Stuttgart 1974.
- Smith, Henry B.:* Inscription with „Christ” found on bowl in Alexandria. *Associates for Biblical Research*. 2008. <http://www.biblearchaeology.org/post/2008/10/14/inscription-with-christ-found-on-bowl-in-alexandria.aspx>, 2013. január 1.
- Willker, Wieland:* Mysterious CRESTOU inscription. *Textual Criticism of the Bible*. 2008. <http://tcg.iphpb3.com/forum/64774768nx21631/other-interesting-matters-f22/mysterious-crestou-inscription-t82.html>, 2013. január 1.

Hivatkozott irodalom

- Betz, Hans Dieter:* The Birth of Christianity as a Hellenistic Religion: Three Theories of Origin. *The Journal of Religion* (1994: 74.) 1. 1–25.
- Blass, Friedrich:* XPHCTIANOI – XRICTIANOI. *Hermes* (1895: 30.) 466–470.
- Edwards, Mark J.:* Χρηστός in a Magical Papyrus, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (1991: 85.) 232–236.
- Fabre, David:* „By Chrêstos the magician”? Bowl C1.3557, discovered in the Portus Magnus of Alexandria: misunderstandings and clarifications. In: *The topography of the Portus Magnus. Underwater archaeology in the Eastern Port of Alexandria in Egypt*, Oxford Center for Maritime Archaeology Monograph. Eds. *F. Goddio – David Fabre*. Alexandria, Oxford 2013. Megjelenés alatt.
- Montevecchi, Orsolina:* Nomen Christianum. In: *Montevecchi, Orsolina: Bibbia e Papiri: Luce dai Papiri sulla Bibbia Greca*. Barcelona 1999. 155.
- Németh György:* Sötét varázslatok. *Vallástudományi Szemle* (2012: 8.) 3. 71–104.
- Schmitt, Hatto H.:* Die Staatsverträge des Altertums Bd. 3: Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338–200. v. Chr. München 1969.
- Smith, Morton:* Jesus the magician. New York 1978.